

ІСТОРИК ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: «РОЗЩЕПЛЕНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»

Здійснено спробу артикулювати залежність професійної історіографії та політики пам'яті, окреслити підходи до осмислення ролі історика в цих процесах із урахуванням того, що історик постає водночас свідком (безпосереднім учасником) історичного процесу та дослідником.

Ключові слова: історик, професійна історіографія, політика пам'яті, історична політика, влада.

Предпринята попытка артикулювати залежність професійної історіографії та політики пам'яті, окреслити підходи до осмислення ролі історика в цих процесах з урахуванням того, що історик виступає одночасно свідком (непосереднім учасником) історичного процесу та дослідником.

Ключевые слова: историк, профессиональная историография, политика памяти, историческая политика, власть.

An attempt to articulate dependence of professional historiography and policy of memory, outline going near the comprehension of role of historian in these processes recognition that a historian appears at the same time the witness (by a direct participant) of historical process and researcher is carried out in the article.

Key words: historian, professional historiography, policy of memory, historical policy, power.

Останнім часом у науковому дискурсі використовуються різні поняття для окреслення зв'язку професійної історіографії та національної пам'яті з політикою. Сучасний російський дослідник О. Міллер запропонував своєрідну конвенцію для розмежування й з'ясування понять «політизація історії», «політика пам'яті», «історична політика» [1; 2]. Зокрема, історик пропонує вирізнити «політизацію історії, як явище, яке існує здавна й так чи інакше неминуче», та історичну політику, «як витвір цілком свідомої і цілеспрямованої політичної інженерії», «як проблему ситуативну, що виникає за різних обставин у різних суспільствах» [3, с. 66]. При цьому наголошується, що «історична політика є політичним феноменом».

Про політику пам'яті «говоримо тоді, коли йдеться про різноманітні практики й норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті» [1, с. 7]. За оцінкою Л. Нагорної «термін «політика пам'яті» сьогодні в Україні – один з найуживаніших» у дискурсі ідентичності [4, с. 315].

Згідно з твердженням О. Міллера, «якщо політика пам'яті може бути більше або менше відкритою для впливу чи діалогу різних суспільних сил та істориків, або породжувати нові конфлікти витвореними образами минулого», то історична політика – «це якісно нове, набагато інтенсивніше втручання в трактування історії тієї частини політичної еліти, яка контролює

владу на даний момент, для боротьби з внутрішньою опозицією й для досягнення певних цілей в справі «націєтворення», а також для отримання певних переваг в міжнародних відносинах» [3, с. 66].

Ураховуючи камертонування державної політики та державного управління Президентом України та продовжуючи запропоновану Ю. Зерній схему періодизації державної політики пам'яті [5], виокремлюємо чотири етапи в становленні політики пам'яті в незалежній Україні: 1991-1994 рр. – роки президентства Л. Кравчука; 1994-2004 рр. – термін двох каденцій Президента України Л. Кучми; 2005 р. (від моменту інавгурації) – 2010 р. – президентство В. Ющенко; з 2010 р. – початок президентства В. Януковича. Відповідно можна визначити основні вектори політики пам'яті на кожному з етапів (в межах окремої розвідки) та простежити різне позиціонування істориків у ситуації зміни парадигм.

Мета запропонованої статті полягає у спробі артикулювати залежність професійної історіографії та політики пам'яті, окреслити підходи до осмислення ролі історика в цих процесах із урахуванням того, що історик постає водночас свідком (безпосереднім учасником) історичного процесу та дослідником. Водночас професійна історіографія як галузь історичної науки, перебуває в тісному взаємозв'язку з інститутом владного історичного дис-

курсу. Особливо така взаємозалежність професійної історіографії від влади посилюється (або вплив останньої стає домінуючим), коли справа стосується вузлових проблем сьогодення, однією з яких виступає дискурс національної пам'яті.

Аналіз різних аспектів державної політики пам'яті в Україні здійснені В. Гриневичем, Я. Грицаком, Ю. Зерній, К. Івановою, Г. Касьяновим, В. Кравченко, Л. Нагорною, А. Портновим, М. Рябчуком, В. Сергійчуком, М. Стріхою, Ю. Шаповалом, І. Юхновським та іншими дослідниками.

Російський історик А. Гуревич зауважував: *«Безперечно, історик живе в суспільстві й відчуває його вплив, і в цьому розумінні його міркування не можуть бути абстрагованими від умонастроїв, руху думки, характерних для його середовища»* [6, с. 563].

З іншого боку, історія як дисципліна, має бути об'єктивною, уніфікованою, впорядкованою, аргументованою. Але вона не може бути всуціль такою, оскільки *«завжди за тим, що відомо, зберігається певний незбагнений залишок, а зв'язок історії з суб'єктивністю неминучий»* [7, с. 165]. За переконанням П. Гірі, *«історики працюють з певною метою – фактично задля того, щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху й, в кінцевому рахунку, суспільства, в якому живуть»*, а науковий пошук *«прагне до того, щоб видозмінити колективне розуміння минулого»* [8, с. 118]. Однак стійка академічна традиція передбачає, що наука належить до сфери об'єктивного знання.

Історичне пізнання є цінним саме по собі, водночас практичний інтерес спрямований на конкретні специфічні цілі. Досліджуючи досвід історичного часу, німецький історик Р. Козеллек зазначав, що *«суперечка навколо «об'єктивно-сті» набуває особливої гостроти лише там, де «факт» вміщується в контекст формування історичного судження»* (тобто: коли ми намагаємося підтасовувати факти під контекст – це породжує не об'єктивність візії історичного минулого) [9, с. 209].

Історик дотримується формули своєрідного «вимушеного компромісу» між логікою дослідження й відчуттям реальності. На думку сучасного російського дослідника М. Копосова, причина, вірогідно, в тому, що «заангажованість», добровільна чи вимушена, зазвичай розглядається швидше як факт ідеології, аніж психології, натомість *«прагнення до психологічного комфорту»* спонукає вченого міцно триматися згаданої академічної традиції [10, с. 172].

Водночас постає ще одна проблема – професійна історіографія та влада. Окреслену проблему пропонуємо розглянути в кількох вимірах: а) узагальнений простір взаємодії; б) неоднорідність середовища істориків.

Якщо вважати істориків першочергово належними до академічного простору об'єктивного знання, то ситуація взаємодії істориків з владою є порушенням цього простору (історики виходять за

межі свого простору). Розвиток історії як науки, яка справляє потужний вплив на легітимізацію української національної суверенності та ідентичності, неодмінно входить до сфери зацікавлень держави. Історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимації, а держава відповідно зацікавлена в появі необхідного історичного нарративу для аффірмативності власних кроків і відповідно координує інституційну базу наукових досліджень, формує запит на ліквідацію «білих плям» історії, вивчення маловідомих сторінок українського минулого, концептуалізацію ролі та місця України в загальноєвропейському та світовому історичному процесі тощо.

Історик не є дистанційованим спостерігачем. Він, з одного боку, має глибоко аналізувати документи, професійно відтворюючи картини минулого, а з іншого – відчуває власну причетність до подій сьогодення й вимог часу. Окрім того, існує *«власний простір переживання»* особистості науковця. Цей внутрішній простір формується також у вимірах кількох площин. Відповідно у працях (текстах) історика імпліцитно залишається наявною напруга, яка виявляється в прагненні *«не виходити за межі дозволеності»*. Йдеться про своєрідну колізію, яку можна визначити як *«вимушений мовчазний компроміс»* між логікою й відчуттям реальності. Безумовно потребує з'ясування сутність й причини виникнення такого своєрідного *«мовчазного компромісу»* – чи був він цільовий (усвідомлений) чи ситуативний (вимушений). В. Високова підкреслює, що історики й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам'яті, особливо пам'яті травматичної такої, що розділяє, виявляються неготовими до компромісу з минулим. Наразі такою важливою є роль інститутів і практик, які формують пам'ять, і в першу чергу, зростаюча роль історіографії [11].

Наразі постає питання: чи повинна історія бути аффірмативною (такою, що підтверджує, стверджує) відносно суспільства, в якому вона виникає й функціонує? Відповідь може бути неоднозначною. На думку американського дослідника А. Мегілла, історія має аффірмативну функцію з огляду на її фактичну залежність від того політичного порядку, який виділяє кошти на її фінансування [4, с. 117]. Водночас історіописання має виконувати критичну функцію. Аффірмативна або дидактична історіографія (її основна функція – консолідація й підтримки спільноти (групи, держави, нації, релігії тощо) є благородною, але не виправданою спробою змусити історію робити те, на що в неї немає повноважень, тобто бути не тільки критиком, але й наставником. На нашу думку, професійна історіографія, передусім, повинна виконувати диспозитивну (таку, що дозволяє вибір) функцію, а контекстуально – аффірмативну.

Розвиток національної історіографії слугує специфічним інструментарієм упровадження та реалізації політичних рішень (рішень влади), а та-

кож засобом конструювання колективних уявлень про минуле. Історик виступає безпосереднім модератором історичної пам'яті та ідентичності. Відповідно національна історична наука розглядається в якості самодостатнього інструменту державної політики пам'яті. Складність ситуації в Україні полягає в необхідності одночасного вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: відтворення академічного простору об'єктивного знання, подолання маргіналізації вітчизняного історичного середовища, модернізація процесу історичних досліджень та конструювання національного історичного нарративу.

Чи можна говорити про іманентність ідеології професіоналізму наукових працівників? Ствердно відповідаючи на порушене запитання, М. Копосов зауважує: «В *«ідеології професіоналізму»* закладає компроміс: якоюсь мірою це захист учених від системи, але ще більше – захист системи від науковців» [10, с. 192]. Наразі йдеться про роль і вплив влади як на процес конструювання істориком колективної пам'яті, так і вироблення певної самодостатньої державної політики пам'яті. Так, американські вчені П. Бекрек і М. Берретц говорять про здатність влади до *«мобілізації схильностей»*, тобто можливості суб'єкта влади (*«панівних груп»*) побічно управляти діями об'єкта, мобілізуючи його схильності й визначаючи міру його участі в прийнятті суспільно важливих рішень. *«Мобілізація схильностей»* – це активізація *«сукупності визначальних цінностей, переконань, ритуалів та інституціональних процедур («правил гри»), які систематично й стабільно забезпечують вигоду певним індивідам і групам за рахунок інших»* [12, с. 198].

Формуючи (декларуючи) політику пам'яті, влада втручається в сферу, де виконання владних відносин у традиційному розумінні не присутнє. Вона певним чином організовує ментальне буття об'єкта так, як вигідно для неї. Незважаючи на свою безособовість і всюдисущність, влада, на думку французького науковця М. Фуко, *«завжди діє причинно й цілеспрямовано, її тактики завжди раціональні й спрямовані на досягнення найбільшого ефекту. Владні відносини «наскрізь пронизані розрахунком» і завжди мають чіткі наміри й цілі»* [13, с. 194–195].

Найефективнішим ресурсом влади при цьому є *«національна пам'ять»* (поширенішим є інший концепт – *«історична пам'ять»*). Варто погодитися з зауваженням Р. Барта, що *«історичний дискурс за своєю суттю є ідеологічним»*. *«Саме влада задає «порядок дискурсу», – відзначає український дослідник В. Копилов. – Влада намагається структурувати знання під конкретне завдання. Відповідно формуючі знання дискурси складаються в певний порядок під впливом владних відносин, що панують у суспільстві, і так чи інакше відбивають їх у собі. Влада має потребу в знаннях, що виправдовують і обґрунтовують її, але й знання, дискурси, мають потребу у владі, щоб стати до-*

мінуючими. Тому влада завжди породжує знання, а знання – владу, вони перебувають у нерозривній єдності...» [14, с. 422], але це не є констатацією простого принципу додатковості. Існує конкретний механізм цієї взаємодії.

Зокрема, на державному рівні за президентства В. Ющенка ряд відповідних указів і постанов сфокусували науковий пошук і необхідну парадигму. Так, згідно з Указом Президента України *«Про додаткові заходи щодо розвитку наукової та науково-технічної діяльності НАН України»* (№ 827/2008 від 11 червня 2008 р.), органи державної влади мають активно залучати фахових істориків до процесу розробки та прийняття державних рішень, зокрема у процесі реалізації державної політики пам'яті.

Якщо врахувати підхід постмодернізму щодо поліцентризму істини (істин насправді безліч і всі вони відносні), сутністю відповідного дискурсу державної політики пам'яті, її *«генералізуючою»* ідеєю є формування чітко спрямованої *«національної пам'яті»* (у випадку історії України – погляду на тяглість історичного процесу формування української державності). Професійні історики спрямовують науковий пошук на створення концепцій минулого, формування колективної пам'яті суспільства, колективне розуміння минулого, конструюючи національний історичний міф. При цьому Ф. Анкерсміт зазначає, що *«наші концепції минулого підлягають таким же історичним змінам, як і все решта в історії»* [15, с. 277].

Такий погляд на роль професійних істориків у формуванні колективних уявлень про минуле поділяють авторитетні російські теоретики пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв: *«Функція ідентифікації, яку здавна виконувала історія, тепер має реалізуватися на рівні масових уявлень про минуле. Цей дискурс передбачає, що професійна історична спільнота має працювати над виробленням не просто наукового знання, а й масового «знання про минуле» – історичної пам'яті»* [16, с. 491].

«Мобілізація схильностей» спонукає владу до визначення відповідних ціннісних й поведінкових орієнтирів науковців. Історик обирає власне поле досліджень, виходячи з власних преференцій та уподобань, але імпліцитно, з урахувань політичної кон'юнктури. Інший варіант – держава *«включає»* дослідника у власний дискурс, і він розробляє те, що *«затребуване»*.

Водночас слід враховувати, що носії влади самі виховані в певному середовищі, мають власні стереотипи, особистісне потрактування подій. Тобто, з одного боку, влада *«задає»* політику пам'яті, але, з іншого – середовище й дійсність формує владу й кореспондує державну політику пам'яті. Згідно з точкою зору М. Фуко, *«влада, будучи іманентною тим відносинам, де вона перебуває, організує й контролює їх. Вона виконує позитивну продуктивну роль у конструюванні нашого світу, тому що є присутньою там, де необхідні відносини сили, а вони необхідні не тільки й не стільки для руйну-*

вання й обмеження, скільки для творення. Створення нового й удосконалення вже існуючого» [13, с. 193–194]. З огляду на це твердження, – попри небезпеку насадження знань і вибудови одновимірного бачення історичного розвитку – в умовах перехідних суспільств із неусталеними світоглядними установками (українське також належить до них), можливо, на певному етапі впровадження державної політики пам'яті, спрямованої на вироблення певної визначеної стратегії конструювання минулого та форматування дійсності, є необхідним.

Активний розвиток історичних досліджень в умовах незалежної України створює реальний ресурс влади для вибудовування державної політики пам'яті. Національна історична наука розглядається владою як інструмент формування державної політики пам'яті як культурного й політичного проекту незалежної України. Для професійної історіографії очевидно мова йде не просто про легітимізацію політики державної пам'яті, але й водночас про побудову нової дослідницької парадигми задля обґрунтування історичного минулого та з'ясування ролі культури та її носіїв в суспільстві. Крім того, мова йде про прагнення заявити про соціальні функції історичної науки та її носіїв.

Водночас виникає небезпека поглинання державною професійної творчості цеху істориків, які за тісної співпраці й державних установок на формування політики пам'яті фактично розробляють «замовні теми» і потрапляють у тенета залежності від влади. Важко не погодитися з твердженням А. Гуревича, який підкреслював: *«Різноманітні способи пізнання й відтворення історії, які складаються в кабінетах дослідників під натиском розвитку, який відбувається за межами цих кабінетів, визначають характер і зміст історичних знань, властивих конкретному суспільству»* [17, с. 611]. Влада задає своєрідні когнітивні точки (когнітивні репери) для впорядкування простору пам'яті, але історія як наукова дисципліна має власні закономірності, традиції, професіоналізм, властиві їй критерії істинності.

Можна зауважити, що справжня незаангажованість історика – велика розкіш. Водночас історик здатний спромогтися на політичну адаптацію. Так, російський історик О. Міллер зауважує: *«Політизація історії – річ неминуча й постійна. Вона починається вже на індивідуальному рівні: в своїх дослідженнях будь-який історик більшою чи меншою мірою знаходиться під впливом сучасної йому суспільної ситуації, власних політичних поглядів, а також національної, релігійної й соціальної ідентифікації»* [1, с. 6].

Разом із тим, політизація історії існує як на груповому, так і на індивідуальному рівнях. Політизація поглядів та особисті політичні переконання (уподобання) впливають на методологічні підходи та відповідну оптику інтерпретації подій. Зміна суспільно-політичної ситуації, вплив політичних чинників і державно-владна парадигма, а

також особистий досвід і захисна реакція самозбереження щоразу спонукають істориків до вирішення нових питань, вимагають пошуку відповідного стилю суголосного затребуваності часу. Успадкована від минулого надмірна політизація та ідеологізація історії в сучасних українських реаліях є серйозним джерелом конфліктів у середовищі істориків. Як зауважив Я. Калакура, *«в Україні що не партія, то своє трактування історії. Деякі історики наймаються у лідерів політичних партій, підлаштовуються під їхні ідеї, а частіше меркантильні уподобання, намагаються вислужитися на догодити їм. Вони й продукують і поширюють на шкоду науці і суспільству різного роду інсинуації, спотворення, перекручення, що ігнорують факти, і здоровий глузд»* [18, с. 267]. Наслідком подібних проявів є «розкиданість у підходах» до етногенезу українського народу, української революції, голодомору тощо. Те саме в оцінках багатьох українських діячів, зокрема київських і галицько-волинських князів, гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, політиків Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Павла Скоропадського, лідерів ОУН, командирів УПА і т. д. [18, с. 267–268.].

Наразі сам історик, формулюючи проблему власного дослідження, орієнтується на запити суспільства, а також враховує логіку історичного знання. Водночас проблеми, які порушує історик, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з потребами сучасного культурного й ідеологічного життя. Час формує певне замовлення на бачення історії та інтерпретацію подій. Читач (пересічний громадянин), а не професіонал цеху істориків прагне бачити й читати те, що і як він уявляє (тобто, знайти підтвердження власного бачення позицій, скорогованих політичними уподобаннями).

А. Гуревич зазначав, що будь-яка історична реконструкція, тобто спроба відтворення минулого, є за своєю суттю, безперечно історичною конструкцією: *«Ми будуємо нову картину, яка в кінцевому підсумку відповідає якимось очікуванням, загальним умонастроям, базовим мисленневим установкам нашої епохи»* [6, с. 598]. При цьому «ідеальний тип», «дослідницька утопія» безперервно перевіряється історичним матеріалом, модифікується в одних випадках та спростовується й замінюється новими дослідницькими моделями в інших. Цей «ідеальний тип» є вкрай необхідним інструментом пізнання для будь-якого мислячого й відповідально працюючого історика.

Звичайно, історик заангажований часом існування й не може бути вільним від соціальних ідей чи політико-ідеологічних впливів. Російські дослідники Л. Репіна, В. Зверева, М. Парамонова виокремлюють три групи чинників, які мають соціально-культурну обумовленість і визначають ставлення історика до минулого:

– наукові концепції соціального розвитку, якими оперує дослідник при відборі, аналізові й трактуванні історичних фактів;

– політичні й ідеологічні принципи облаштування суспільства, які дослідник сприймає як точку відліку в своєму сприйнятті минулого;

– особисті світоглядні та ідеологічні переконання дослідника [19, с. 25].

Необхідним є врахування процесу подвійного конструювання: з одного боку, історик, відчуючи документальний імпульс, намагається слідувати документу, деконструюючи його, з іншого – він конструює його прочитання суголосно контексту свого часу й відповідно повинен забезпечити нову артикуляцію різноманітних історичних дискурсів. При цьому, прагнучи не порушувати «мовчазного компромісу», історик керується правилом оруелівського «самостопу»: він знає, що й де писати чи говорити. При всій безпосередності наукового пошуку, дослідник здебільшого піддає свої рукописи «автоцензурі» – так, щоб тексти, які подаються для публікації, вже не викликали офіційного невдоволення [17, с. 608].

Незаперечним видається твердження М. Копосова: «...Ніяка наука не може бути лише системою логічних пропозицій. Вона неминуче є складнішою ментальною конструкцією, побудованою на взаємодії різних форм думки» [20, с. 36]. Наразі, у контексті визначеного в публікації дискурсу, вдамося лише до маркування ще однієї досить важливої проблеми, яка потребує подальшого вивчення. Йдеться про елементи колективної пам'яті дисципліни: є колективна пам'ять, а є колективна пам'ять професійної історіографії. Кожна історіографічна традиція має власний код. Відповідно перед істориками стоїть завдання подолання нашарувань інтерпретацій та визначення причин і мотивації їх появи, з'ясування втрати цілісності існуючої парадигми. Подальшого осмислення потребує вплив колективної пам'яті професійної історіографії на формування нової парадигми, яка повинна забезпечити нове артикулювання різноманітних історичних дискурсів, нові форми узагальнення, знайти нові способи інтерпретації та конструювання.

Вочевидь, варто погодитися з О. Міллером, який стверджує: «У сфері вивчення причинно-

наслідкових зв'язків, оцінок подій і діячів минулого історія не може претендувати на статус об'єктивної науки і здатність установити «істину». Нормою визнається прагнення до об'єктивності і дослідницький пошук, невід'ємними елементами якого є дискусія, плюралізм думок, причому не тільки всередині чисто професійної сфери істориків, але й у наданні результатів роботи істориків суспільству» [1, с. 6–7]. Важливо, щоб суспільство приймало або було готове сприйняти пропонований істориками дискурс. Від істориків у роботі над творенням «пам'яті» очікують продукування не просто наукового знання, але й масового «знання про минуле» або ж, іншими словами, своєрідного конструювання національної пам'яті.

А. Гуревич підкреслював, що історик – це посередник між теперішнім і минулим, і для виконання цієї ролі «він повинен відчувати глибинні інтелектуальні потреби суспільства, до якого належить». Історик бере участь у формуванні історичної свідомості свого суспільства, а це, – підкреслював історіограф, – колосальна відповідальність, тому вкрай важливо, «щоб історик чітко усвідомлював свою місію медіатора між культурами» [17, с. 611]. При цьому на історика покладається подвійна відповідальність: «його відповідальність перед суспільством, до якого він належить, і його відповідальність перед людьми минулого, історію яких він вивчає» [17, с. 620].

Історик виконує в культурній топографії пам'яті функцію посередника не лише всередині простору, що пізнається, а й поза межами площини дослідження – між вимогами епохи (затребуваністю історичного нарративу) та смисловими конструкціями формування національної пам'яті. Творення наукового продукту (як процес і як результат) завжди неоднозначне, непередбачуване, багатомірне, альтернативне. Історик має корелювати свої дії й погляди з реаліями свого часу, суспільного простору, системи притаманних соціальному оточенню вартостей, які впливають на власне позиціонування й формують «розщеплену ідентичність».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Міллер А. Россия: власть и история / Алексей Миллер // Pro et Contra. – 2009. – Май-август. – С. 6–23.
2. Міллер А. Россия: власть и история / Алексей Миллер // История, историки и власть: Материалы к дискуссии. – Международный круглый стол. Москва, 2 февраля 2010 г. – М.: Б.и., 2010. – С. 86–103.
3. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России (Интервью) // Отечественные записки. – 2008. – № 5(44). – С. 66–75.
4. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
5. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство (Рукопис). – К., 2009. – 221 с.
6. Гуревич А. «Территория историка» / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 562–600.
7. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография / А. Мегилл / Перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 480 с.
8. Гири П. История в роли памяти? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 14. – М., 2005. – С. 115–123.
9. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгард Козеллек / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.

10. Копосов Н. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Николай Евгеньевич Копосов. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 248 с.
11. Высокова В. В. Память как исторический феномен / В. В. Высокова // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – № 59. – С. 317–322.
12. Bachrach P., Baratz M. Power and its two Faces Revisited: A Reply to Geoffrey Debnam // Power: Critical Concepts / Ed. By John Scott. – Vol.2. – London, Routledge, 1994. – P. 196–203.
13. Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. – М. : Магистериум ; Издат. дом «Кас-таль», 2006.
14. Копилов В. О. Влада і знання: генезис ідей епістемократії [Текст] / В. О. Копилов. – Харків : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2009. – 456 с.
15. Анкесмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт. – М. : Изд-во «Европа», 2007. – 612 с.
16. Савельева И. М. Теория исторического знания : [учеб. пособие] / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Ал-тейя ; М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.
17. Гуревич А. Двоякая ответственность историка // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 601–621.
18. Калакура Я. Интеллектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 262–269.
19. Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
20. Копосов Н. Как думают историки / Николай Евгеньевич Копосов. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© А. М. Киридон, 2010

Стаття надійшла до редакції 06.05.2010